

УДК – 947. 084.5/6 (477)

ЕВОЛЮЦІЯ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 1921 – 1925 рр.

Лазуренко В. М., Білик О. А. (м. Черкаси)

У статті розглянуто еволюцію податкового законодавства в українському селі у першій половині 20-х рр. ХХ ст. Визначено місце українського села у фіскальній системі, яка зазнала змін в наслідок запровадження НЕПу. Представлено систему податкових стягнень, які накладалися на селян, та виявлено, що в першій половині 1920-х років влада пішла на часткові поступки у системі оподаткування. Автори прийшли до висновку, що нововведення у податковій політиці радянської влади значною мірою не змінило становища селянства, а навпаки призвело до ще більшої плутанини у множинності податків.

Ключові слова: податки, натурподаток, стягнення, одноразовий загальногромадянський податок.

В статье рассмотрена эволюция налогового законодательства в украинском селе первой половины 20-х гг. ХХ ст. Определено место украинского села в фискальной системе советской власти, которая пережила изменения в процессе утверждения НЭП. Представлена система налоговых взиманий, которые выплачивались крестьянами, и обнаружено, что в первой половине 1920-х годов власть пошла на некоторые уступки в системе налогообложения. Автор пришел к заключению, что нововведения в налоговой системе советской власти особой мерой не изменили состояния крестьянства, а наоборот, привели к еще большей путанице в множестве налогов.

Ключевые слова: налоги, натурналог, взимание, единовременный общегражданский налог.

The tax legislation evolution in Ukrainian village in the 20-th years of the ХХ-th century is considered in the article. The place of Ukrainian village in fiscal system, that experienced changes in the process of new economic policy implementation, is determined. The system of taxes which were paid by peasants is represented and it is discovered that in the first part of the 20-th years of the ХХ-th century the authority made some concession in tax system. The authors have come to the conclusion that novations in soviet tax system hadn't changed peasants condition thoroughly, but vice versa it had led to mess in variety of taxes.

Key words: tax, naturetax, tax collection, common civil tax.

Історія українського села є важливою складовою українського минулого. Її вивчення є важливим та актуальним завданням сьогодення хоча б тому, що Україна з давніх-давен була аграрною країною. Розгортання соціалістичного будівництва в 20-х роках ХХ ст. поставило перед урядом

ряд питань, що стосувалися не лише забезпечення умов виробництва, а й фінансування та методів проведення індустріалізації. Закономірним явищем в зазначений період стало особливе ставлення уряду до аграрного сектору. Серед різних аспектів аграрної історії, що потребують аналізу, не останнє місце належить податковій політиці радянської влади в українському селі першої половини 20-х років ХХ ст. Так, перспективним напрямом, на наш погляд, є дослідження проблеми еволюції податкового законодавства на селі у 1921 – 1925 рр. Науковий інтерес до окресленої теми зумовлений також відсутністю конкретних робіт, у яких би з'ясовувалися ці питання. З огляду на це автор статті ставить за мету дослідити форми та методи стягнення податків в українському селі у 1921 – 1925 рр. Об'єкт вивчення – податкова політика більшовиків в українському селі у 1921 – 1925 рр., предмет – податкові платежі українського селянства.

Обрана тема вже частково представлена в історичній літературі. До питання податкової політики радянської влади в українському селі зверталися В. Даниленко [4], С. Корновенко, В. Лазуренко [10], Н. Тепцов [18], А. Толкушин [19], П. Панченко [13] та ін.

Відмова уряду від політики «воєнного комунізму» та перехід до нової економічної системи фактично ознаменували початок процесу відновлення товарного господарства і товарообміну між містом та селом, а відповідно й грошового господарства в країні. Нова економічна політика докорінно змінила погляди владних структур на проблеми бюджету, грошового обігу та грошових податків. 9 серпня 1921 р. РНК був прийнятий Наказ про основні положення нової економічної політики.

З 25 лютого 1921 р. у Харкові розпочав свою роботу V Всеукраїнський з'їзд Рад. 27 лютого на Пленумі ЦК КП(б)У, який мав на меті обговорити попередній документ про заміну розкладки продподатком була прийнята постановка що містила наступні висновки: вважати заміну продовольчої розкладки продподатком у всеросійському масштабі недоцільною; стосовно України визнати проведення проекту неприйнятним, а у випадку здійснення проекту в РСФРР все-таки застосовувати його і в Україні.

На X з'їзді РКП(б) (8 – 16 березня 1921 р.) було обговорено план заміни продрозкладки продподатком та поставлено завдання: «детально розробити форми проведення податку в життя і провести відповідний закон через ВЦВК і Раду Народних Комісарів» [11, 371]. Вже друга сесія ВЦВК VIII скликання, що відбулася 21 березня 1921 р. прийняла Декрет «Про заміну розкладки продовольчим податком», а 28 березня було прийнято Декрет РНК про розмір продовольчого податку на 1921 – 1922 рр. Відповідно до узако-нень проголошувалося, що обсяг податку зменшився порівняно з оподаткуванням по розверстці, і в подальшому його загальна сума «повинна бути постійно зменшувана в міру того, як відновлення транспорту і промисловості дозволить Радянській владі отримувати продукти сільського господарства в обмін на фабрично-заводські та кустарні продукти». Крім того, податок мав стягуватися у формі відсоткового або часткового

відрахування вироблених у господарстві продуктів. Розмір податку обраховувався, виходячи з обліку орних земель, врожаю, худоби, чисельності складу сім'ї. Підкреслювалась прогресивність податку, вводилась система пільг, яка стимулювала розширення виробництва, скасовувалася кругова відповідальність за сплату податку. Натуральним податком обкладалися окремі господарства в індивідуальному порядку.

29 березня 1921 р. РНК УСРР видав Декрет “Про натуральний податок на зернові продукти”. Селяни, які виконали продрозкладку з урожаю 1920 року, могли вільно розпоряджатися своєю продукцією. По чотирьох губерніях, які мали найбільший відсоток виконання продрозкладки, залишок заборгованості списувався [10, 54]. Реально, вже під час жнив 1921 р. стало очевидним, що продподаток на зерно виявився більшим за минулорічну продрозкладку. Разом із цим урожай зернових в Україні 1921 р. становив 277 млн. пуд порівняно із 1920 р. – 513,5 млн. пуд [13, 147].

28 травня 1921 р. РНК УСРР видав постанову “Про натуральний податок на хліб, картоплю і олійне насіння”, постановою визначалися розміри продподатку, зокрема: загальна сума податку становила 126 млн. пуд зерна замість 180 млн. пуд згідно із розкладкою [6, 265]; річний натуральний податок м'ясом складав 2,4 млн. пуд замість 6,54 млн. за розкладкою [6, 361]. Рештою продукції селяни могли розпоряджатись за власним бажанням: “Всі залишки зерна, овочів і фуражу, м'яса, молочних продуктів і сировинних, що залишаються в господарстві, після виплати продподатку є повною власністю господаря, яку ніхто не може забрати” [6, 363]. Частка продподатку визначалася для кожного господарства окремо і вираховувалась за розміром орної землі, кількості їдців у господарстві та за середньою врожайністю кожної окремо взятої місцевості. З цією метою встановлювалося 10 поясів врожайності і 7 груп господарств [5, 264].

Власне такий крок влади у сфері особистої матеріальної зацікавленості селянина як господаря мав стати однією з основних рушійних сил у відбудові і подальшому розвитку сільськогосподарського виробництва. З цією метою передбачались певні пільги для старанних господарів – селян, які збільшували посівну площу, підвищували продуктивність свого господарства [11, 246–274]. Разом з тим проводився прогресивний метод оподаткування, згідно з яким відсоток відрахування від виробленої продукції залежав від потужності селянського господарства. Господарства, що мали менше 1 дес. посіву, від податку звільнялись, для незаможних господарств передбачалися пільги, заможні сплачували підвищений продподаток [6, 265]. Обкладанню податком підлягала лише посівна площа, але не фактична, а саме та, що повинна бути засіяною в кожному селянському господарстві, відповідно до наперед визначеного державою плану посіву. Таким чином більшовики досягали підвищення обов'язкових планів засіву. Існувала і система штрафних санкцій, що застосовувалася до тих господарств, які не виконували плану посіву. З метою рівномірного обкладання процентна ставка податку не друкувалася до того часу, поки не визначався остаточно майбутній врожай й

не були внесені потрібні корективи. Загальна ставка податку не підлягала зміні. Так зокрема, якщо врожайність очікувалась вище середньої, то середні десятинні норми зменшувалися і навпаки, коли врожай очікувався нижче середнього, то вони підвищувалися. При цьому головним було забезпечити виконання директивних норм.

Суттєвим недоліком нової системи місцевих податків була чисельність, дрібність, навіть дріб'язковість податків. Кожен продукт мав свій термін сплати, що порушувало єдність податкової системи. Отже, незважаючи на прогресивність нової системи оподаткування та меншу кількість продподаткової норми за продрозкладку, виконати її було дуже складно.

Поряд із продподатком, за новим законодавством селянин мав сплатити: загальногромадянський, подвірно-грошовий, трудгужподаток, збір на користь голодуючих. Крім того, господарі брали участь у ряді інших кампаній, які були не легшими за податки. Зокрема, кампанія допомоги голодуючим, яка у вересні 1922 р. дала 750 тис. пуд хліба, шефська кампанія дала 1,5 трлн. крб.; місяць допомоги дітям, кампанія по збору худоби для голодуючих губерній тощо. Передбачались й кампанії з допомоги Червоному фронту, допомоги авіації, допомоги матері та ін. Всі ці планові кампанії призначалися центральними органами і були обов'язковими до виконання. Крім того, різними податками обкладали селян і місцеві органи (податки на худобу, сінокіс, продаж товарів на ринку, штрафи і пеня) [2, 196].

Для підвищення результативності податкової кампанії встановлювалася кругова відповідальність селян за виконання продподатку. Відновили діяльність робітничо-військові заготівельні загони. їх чисельність в республіці досягла 8 тис, чоловік [20, 14].

Березневим Декретом ВЦВК та РНК (1922 р.) „встановлювався одноразовий загальногромадянський податок для допомоги сільському господарству та ліквідації наслідків голоду”. До сплати притягувалося все працездатне населення не ушкоджених лихом районів у розмірі 1 крб. золотом із кожного члена господарства [15, 167]. Законом передбачались і пільги, від податку були звільнені червоноармійці, інваліди, учні, багатодітні сім'ї, безробітні та голодуючі. Під час стягнення вводилися жорсткі санкції, які регулювали його вилучення. Зокрема, за несплату податку накладався штраф, що дорівнював 100 % за кожний місяць несплати [7, 189].

Постановою III сесії ВЦВК IX скликання від 25 травня 1922 р. «Про грошовий подвірний податок для неміських поселень для забезпечення місцевих потреб» уряд намагався здійснити впорядкування бюджету на місцях. За новим податком передбачалося залучення села до формування місцевого бюджету. Крім того, він мав усунути податкову самотворчість органів радянської влади на місцях, яка породжувала плутанину у практиці обкладання, невдоволення селянства.

Відновлювався товарно-грошовий обіг, що був узаконений декретом „Про заміну продрозверстки продподатком”. У зв'язку з цим зросло значення непрямого обкладання [1, 118].

17 березня 1922 р. ВЦВК видав декрет про єдиний натуральний податок на 1922 – 1923 р., який мав замінити продподаток. Єдиний натуральний податок мав на меті скасування основних недоліків продподатку 1921 р. – дрібність, чисельність. Замість численних різновидів природи було визначено шість: зерновий хліб, олійне насіння, картопля, сіно, м'ясо, масло. Декрет „Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922 – 1923 рр.” надавав можливість селянам сплачувати податок продукцією за своїм вибором, враховуючи спеціалізацію господарства. Нараховувався податок в єдиній ваговій мірі – пуд жита чи пшениці. Перерахунок податку, визначеного в житніх чи пшеничних одиницях, на інші продукти нарахування здійснювалося за встановленим еквівалентом. Під час визначення відсоткової норми податку враховувалася кількість орної землі, сінокосів, у переводі на орні десятини. Натурподаток 1922 р. був єдиним через те, що обкладанню підлягав єдиний об'єкт – придатна земля, угіддя всього господарства, як єдиного цілого [16, 284].

Що стосувалося пільг, то окремим категоріям селян скасувалася недоздача за продподатком 1921 р. За своєчасне виконання податку його загальний розмір зменшувався на 10 %. Великі пільги надавалися сім'ям військовослужбовців та інвалідів громадянської війни, а також господарствам, що постраждали від білогвардійців та інтервентів. При цьому пільги не надавалися сім'ям загиблих (чи інвалідів) у Першій світовій війні, господарствам потерпілим від продрозверстки, яка нанесла більше збитків ніж бойові дії. У скотарських районах встановлювався неоподаткований мінімум. Не обкладалися господарства, в яких нараховувалося до 5 голів (включно) великої рогатої худоби. В Україні такими районами були південні райони, у яких через голод 1921 – 1923 р. майже вся худоба була винищена. Тому господарств із такою кількістю великої рогатої худоби було небагато.

Такий вид стягнень, як двофунтові нарахування до продподатку здійснювалися з урахуванням врожаю в губернії та заможності селянського господарства. Їх розмір коливався від 1 до 3 фунтів на кожен двір. Бідняцькі господарства були звільнені від його сплати [8, 486].

2 листопада 1922 р. РНК та ВЦВК видали Декрет «Про впровадження загальногромадського податку на відновлення селянського господарства» [14]. Враховуючи досвід проведення „загальногромадського податку на боротьбу з голодом, новий податок став ще одним методом вилучення з населення засобів для надання допомоги сільському господарству.

Податок мав відверто класовий характер і був спрямований на розкол у суспільстві, усунення загрози для існування більшовицької влади. Нараховувався він, виходячи з майнової спроможності кожного громадянина.

Для вирахування та сплати податку встановлювалося сім груп платників. Ставка обкладання коливалася від 150 до 5000 крб. держзнаками 1922 р. Загальногромадський податок охоплював від 30 до 40 млн. платників. Чітко оговорювалися і терміни його сплати. У містах – до 15 грудня 1922 р., на селі – не пізніше 1 лютого 1923 р. Ті, хто своєчасно не

сплачував податок, оголошувалися ворогами народу без будь-яких пояснень. До них вживали найжорстокіші санкції.

Проголошуючи на словах ринкові механізми при вилученні продподатку, на практиці більшовицький податковий апарат використовував воєнно-примусові методи збирання продуктів селянської праці.

Наступний крок у сфері податкової справи в аграрному секторі економіки було зроблено під час XII з'їзду РКП(б), який проходив у квітні 1923 р. На з'їзді було прийнято постанову про об'єднання всіх державних прямих та місцевих податків у єдиний сільськогосподарський податок. З одного боку, ця міра повинна була покінчити з чисельністю, дрібністю податків, а з іншого – створити ілюзію в очах селянства про те, як партія турбується про нього. Таким чином, підносився престиж партії на селі, а по-друге, селяни дезорієнтувалися у справжніх намірах більшовиків. Фактично, державі було байдуже в якій формі вона отримуватиме надходження, головним було те, щоб їх вчасно отримати.

Виходячи з рішень XII з'їзду РКП(б), РНК СРСР декретом від 10 травня 1923 р. запровадила єдиний сільськогосподарський податок на всій території СРСР [9, 3]. Відповідно до декрету ВЦВК та РНК СРСР, 19 травня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли декрет про запровадження єдиного сільськогосподарського податку. З 1 жовтня 1923 р. скасовувалися численні форми оподаткування, які на той час існували. Крім нього могли проводитися лише збори мита на покриття потреб волосного та сільського бюджетів. Обкладання сільського господарства іншими податками заборонялося. Єдиний сільгосподаток встановлювався на все населення, що займалося сільським господарством. Оподаткуванню підлягали: 1) громадяни, що займаються сільським господарством на власній чи орендованій землі; 2) окремі господарства та колективні господарства: комуни, артілі тощо; 3) господарства державних установ: радгоспи, цукроварні тощо; 4) населення, яке проживало в містах, поблизу них і займалося сільським господарством на землях поблизу міст [12, 55].

Декрет про єдиний сільгосподаток передбачав ряд пільг. Найперше це були пільги сільськогосподарського характеру. Від податків звільнялися господарства, що засівали земельні площі «за особливою інструкцією Наркомроду, Уповнаркомфіну, Наркомзему» [20, 9]. 7 лютого 1924 р. вийшла постанова РНК про припинення стягнення єдиного сільгосподатку з господарств Уккрадгосптресту та Цуввійськпромгоспу.

У декреті про єдиний сільгосподаток встановлювалися сталі терміни виплати податку, окладні листи мали вручатися платникам податку не пізніше 1 вересня. З того моменту населення повинно було розпочати виплату податку. У тому випадку, коли окладні листи надходили раніше, ніж до 1 вересня, населення починало сплачувати податок раніше. Натуральна частина мала бути сплаченою до 1 лютого 1924 р., а грошова – до 1 травня 1924 р. Не сплачена частка від норми вважалась недостатчею і на неї накладалась пеня в розмірі 1% за місяць [12, 57].

Перехід до єдиного сільгосподатку на підставі директив XII з'їзду партії був здійснений у 1923/1924 роках декретом ВЦВК та РНК від 10 травня 1923 р. [17, 451]. Кардинальні зміни, внесені до системи оподаткування села у 1923/1924 рр., зумовили складність проведення кампанії по вилученню єдиного сільгосподатку. Труднощі були пов'язані з частковою грошовизацією податку. Через те, що цей податок обраховувався натурою, а його виплата здійснювалася грошима лише за встановленими Наркомфіном грошовим еквівалентом. Визначення грошового еквіваленту залежало від таких надзвичайно мінливих факторів як середня ринкова ціна на хліб, яка й далі продовжувала падати.

Характерною рисою оподаткування українського села у 1923/1924 господарському році було те, що прямі податки із селянства становили вже менше 1/3 у загальній системі податків.

В 1924 – 1925 сільськогосподарському році спостерігається масовий забій худоби, пов'язано це було безсумнівно із тим, що “вона (худоба) була примислена не до їдоків, а до відповідної площі землі” [3, 42]. Відповідно при сплаті податків продукти, які селянин затрачав на відгодівлю худоби не враховувалися. Селяни продавали, забивали тварин, не маючи змоги вигодувати їх після сплати податків. У випадку несплати податку селянин притягувався до штрафних санкцій, які ґрунтувалися на виконанні примусових робіт терміном до шести місяців та до обов'язкової виплати податків [3, 44].

Отже, зміни, що характеризують фінансове становище українського села першої половини 20-х рр. минулого століття віддзеркалюють з одного боку зрушення, які мали позитивний характер, а з іншого – негативний. Пов'язано це було головним чином з тими частковими поступками, на які пішла радянська влада із запровадженням НЕПу та не відпрацьованою схемою нових змін у сфері фінансових стягнень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валенштайн А. Обложение и платежи крестьянства в довоенное и революционное время. – М., 1924.
2. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.3.
3. ДАВО. – Ф.Р.925. – Оп.8. – Спр.68.
4. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр. – К., 1991.
5. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.245.
6. Збірник законень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. – 1921 – 1926рр. – Харків, 1927. – № 52.
7. Збірник законень України ЗУ України. – Х., 1922. – № 11.
8. Збірник законень України ЗУ України. – Х., 1922. – № 31 С. 486.
9. Известия. – 1923. – 15 мая. № 105.
10. Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси, 2004.
11. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.– Т.2. – К., 1983.

12. Памятка для крестьян на 1923 – 1924 гг. – М., 1923.
13. Панченко П. П. Аграрна історія України. – К., 1996.
14. Правда. – 1922. – 24 листопада.
15. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СУ РСФСР. – М., 1922. – № 16.
16. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СУ РСФСР. – М., 1922. – № 25.
17. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СУ РСФСР. – М., 1923. № 42. – С.451.
18. Тепцов Н. В. Аграрная политика на крутых поворотах 20-х – 30-х годов – М., 1990.
19. Толкушин А. В. История налогов в России. – М., 2001.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф 2065, оп. 1, спр.535.
21. Що таке єдиний сільськогосподарський податок. – Харків, 1923.

УДК 94(477)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАСЛІДКІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ В ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ НАУКОВЦІВ У 40–70-ті рр. ХХ ст.

Перехрест І.В., к.і.н., доцент (м. Черкаси)

У статті автор аналізує публікації та дослідження науковців періоду 40–70-х рр. ХХ ст. стосовно соціального аспекту наслідків Великої Вітчизняної війни та їх ролі у подальшому дослідженні зазначеної проблематики.

Ключові слова: дослідження, соціальна проблематика, спеціалізована допомога, відновлення, функціонування.

В статье автор анализирует публикации и исследования ученых периода 40–70-х гг. ХХ ст., которые прямо или косвенно касаются социального аспекта последствий Великой Отечественной войны и их роли в последующем исследовании названной проблематики

Ключевые слова: исследования, социальная проблематика, специализированная помощь, восстановление, функционирование.

The author analyzes publications and researches of scientists of the period 40–70-s ХХ century concerning social problematics of consequences of the Great Patriotic War and their role in the subsequent research of the named problematics.

Key words: researches, social problematics, specialized aid, reorganization, functioning.